

Het waagstuk van de vrijheid – *Schmitt en Böckenförde over orde, vrijheid en het risico van onze samenleving*
(Een fictief gesprek)

Plettenberg, Sauerland, december 1967

Ernst-Wolfgang Böckenförde (36) is op bezoek bij zijn leermeester Carl Schmitt (78). Böckenförde maakt faam als briljant staatsrechtgeleerde, Schmitt is voor vriend en vijand onbetwist de scherpste en invloedrijkste politiek filosoof – maar getekend door zijn vroege Nazi-sympathieën. De twee kennen elkaar al sinds 1953 en gaandeweg zijn ze ook persoonlijk bevriend geraakt. Ze hebben regelmatig contact, eerst wekelijks per brief, later ook per telefoon. Ze zijn allebei vaste deelnemers aan het door de staatsrechtgeleerde Ernst Frosthoff jaarlijks georganiseerde *Erbacher Ferienseminar* voor jonge academici, twee weken in september-oktober.

Schmitt schenkt de thee in en vertelt ondertussen geamuseerd en met ingehouden trots dat hij recentelijk bezoek heeft gehad van Alexandre Kojève, de Hegelkenner die met zijn Parijse colleges van 1933-'39 een hele generatie Franse filosofen - van Sartre tot Lacan en Raymond Aron – diepgaand heeft beïnvloed. Kojève was met de trein uit Peking op doorreis naar Parijs, maar onderbrak zijn reis in Berlijn en belde daar zijn vriend, de joodse godsdienstsocioloog Jacob Taubes, op met de vraag hoe hij het best naar Plettenberg kon reizen, om met Carl Schmitt te praten. *‘Mit Carl Schmitt? Ja, mit wem sonst ist in Deutschland zu reden?’*

Böckenförde heeft een paar exemplaren meegebracht van het zojuist gepubliceerde *Festschrift* voor Ernst Frosthoff ter gelegenheid van diens 65ste verjaardag. Daarin staan ook bijdrages van Schmitt (Over de tirannie van waarden) en van Böckenförde zelf. De zijne is de bewerkte tekst van de lezing die hij op het Ferienseminar van 1964 heeft gegeven en waarin hij zijn dictum heeft gepresenteerd: *Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann.*

Böckenförde vertelt dat hij besloten heeft om lid te worden van de SPD. Hij ziet Schmitt's gezicht betrekken. Dan ontspint zich het volgende gesprek.

Schmitt:

Vergeef me, Ernst-Wolfgang, dat ik het je zo botweg voorleg, maar geloof jij nu echt in dat parlementarische geklets in Bonn en in al die hoogdravende quatsch over waarden als fundament van onze staat?

Böckenförde:

Ik ben blij, Carl, dat je me dat zo op de man af vraagt. Laat me een paar dingen uit elkaar halen. Nee, ik geloof niet in waarden als fundament van de staat. Daarover zijn jij en ik het allang eens. Jouw stuk in deze bundel van Ernst, over de tirannie van waarden, dat onderschrijf ik volledig. Maar ...

Schmitt onderbreekt hem:

Ik hoorde al dat mensen jouw dictum gebruiken om te beweren dat de staat, zogenaamd omwille van een weerbare democratie, in de samenleving actief waarden moet gaan bevorderen zoals de universele mensenrechten, pluralisme en tolerantie. Met publiciteitscampagnes, burgerschapsvorming in het onderwijs

Böckenförde onderbreekt hem op zijn beurt:

Maar Carl, dat is precies waar ik voor waarschuw! Zodra de staat morele voorwaarden oplegt en afdwingt, houdt hij op liberaal, *freiheitlich*, te zijn. En daar is het allemaal om begonnen: vrijheid, zelfbepaling.

Mijn dictum, beste Carl, is niet normatief maar puur analytisch en signaleert een structuurparadox: de liberale staat is afhankelijk van morele en sociale voorwaarden die hij zelf niet reproduceert. En ik zeg er direct achteraan: ... en die ze ook niet kan afdwingen zonder zijn liberale karakter op te geven.

Ik denk, Carl, dat we het hier wel over eens kunnen zijn. Waar we misschien over van mening verschillen is, welke conclusie we daaruit trekken.

Schmitt:

Ja, ik moet zeggen, ik ben wel getroffen door dat opmerkelijke woord, Ernst-Wolfgang, *Wagnis*, je hebt het over het waagstuk van de vrijheid?

Böckenförde:

Ja, dat is een logische consequentie van de structuurparadox. Die liberale, *freiheitliche* staat kan alleen bestaan als ze kan rekenen op de *Bejahung*, de instemming en loyaliteit van moreel en sociaal gevormde burgers. Alleen, ze is daarvan niet verzekerd en ze kan het ook niet afdwingen. Dus ja, dat is een waagstuk.

Maar het gaat mij om de keuze die nu voorligt: willen we een staat die haar burgers de vrijheid laat om morele competenties en zelfverantwoordelijkheid te ontwikkelen, of willen we een staat die haar burgers klein houdt, disciplineert en controleert? Die tijd is voorbij, en daarom is onze *Wagnis der Freiheit* niet

alleen onvermijdelijk maar moet ze ook als ieders uitdaging en opdracht omarmd worden.

Schmitt:

Waar moet dat dan gebeuren, beste Ernst, die vorming van morele en sociale competenties?

Böckenförde:

Ja, in de gemeenschappen, de kerken, ...

Schmitt onderbreekt hem opnieuw:

Ik wil je eraan herinneren dat onze moederkerk wel de helderste illustratie biedt voor mijn stelling dat orde niet voortkomt uit normen of deliberatie, maar door de beslissingsmacht van de soeverein!

Schmitt schenkt nog eens thee in en vervolgt:

Maar los daarvan, terugkomend op dat waagstuk. Wat mij interesseert is niet uw moed, maar uw berekening. Wat als het verkeerd gaat!? Wie draagt de kosten als dit waagstuk mislukt? Uw liberale, *freiheitliche* experiment kan mislukken, u zult zeggen: jammer. Maar intussen zet u de veiligheid en zelfs het voortbestaan van ons land op het spel.

Beste Ernst, U neemt een onverantwoord risico! Kijk rond, en kijk naar de geschiedenis. Politiek begint met het onderscheid tussen vriend en vijand. En de vijand is degene die onze manier van leven wil vernietigen.

De vijand staat aan de poort! En dan stuurt u met uw verhaal ook nog eens aan op fragmentatie en polarisatie ook in het binnenland. Wie of wat gaat ons dan beschermen?

En na enkele ogenblikken stilte, gaat Schmitt verder:

Politiek, beste Ernst, gaat niet over waarden, normen of procedures, maar is existentieel. Daarvoor zijn nodig soevereiniteit, besluitvaardigheid en eenheid. Recht functioneert alleen zolang er een politieke orde is die haar schraagt.

Schmitt kijkt door het raam naar de vallende sneeuw en vervolgt:

U vertrouwt erop dat de samenleving zichzelf draagt. Dat er voldoende loyaliteit, zelfbeperking, vertrouwen en morele competentie blijft bestaan en wordt aangemaakt — buiten de staat om.

Böckenförde:

Het is niet een kwestie van vertrouwen. Eerder een risico dat men moet durven nemen, wil men vrijheid niet op voorhand opgeven. Op den duur is de politieke orde alleen te stabiliseren door vrije burgers in een vitale samenleving.

Schmitt:

U wilt dus het risico openhouden.

Böckenförde:

Ja.

Buiten wordt het snel donker. Beiden weten dat dit gesprek niets heeft beslist — dat kon ook niet de bedoeling zijn.

Epiloog – december 2025

Twee vrienden, denkers van historisch formaat, overtuigd katholiek, en allebei diep bezorgd om de toekomst van onze Westerse samenleving – samen belichamen zij hier de fundamentele keuze waarvoor het Westen nu staat. De vraag die in Plettenberg onbeslist bleef, ligt juist nu weer in ongekende hevigheid voor. Zijn we bereid en in staat om Böckenförde's waagstuk van vrijheid overeind te houden, of vallen we terug op de veiligheid, homogeniteit en de vriend/vijand politiek van Schmitt?

We staan er niet goed voor. De internationale rechtsorde ligt aan diggelen, politiek is steeds meer voorbehouden aan *Großräume*, zoals Schmitt al voorspelde. En de vijand staat nu inderdaad aan de poort. Intern zien we in vrijwel alle Westerse landen een ongekende polarisatie.

Zijn we bereid en in staat om in te zien wat het waagstuk van de vrijheid impliceert – en daar dan serieus werk van te gaan maken? Dat betekent iets anders dan een moreel appel of een oproep tot burgerlijke waakzaamheid – laat staan die gratuite overheidscampagnes en burgerschapsvorming. En ook veel meer dan wat aanpassingen aan de democratische mechaniek; het probleem reikt immers veel dieper. Want we zijn intussen zover dat de democratie zelf een structuurparadox is geworden. Bedoeld om verschillen te accommoderen is het een mechaniek geworden waarin verschillen – liefst identitaire verschillen – door polariserende politici worden vergroot en geëxploiteerd voor electoraal gewin. Democratie is niet alleen afhankelijk van pre-politieke voorwaarden, zij corrodeert ze actief.

Wat moeten we doen om te bevorderen dat mensen hun morele en sociale vermogens wél gaan aanspreken en ontwikkelen?

Duidelijk is in ieder geval dat dat moet gebeuren buiten de staat om, in de alledaagse maatschappelijke praktijken, zoals zorgen voor ouderen, jongeren, gehandicapten en zieken; opvoeding en onderwijs, veiligheid in de buurt, produceren en werken, straffen en rehabiliteren, het onderhouden van de publieke ruimte etc. . Als mensen samen aan de slag, overleggen, afstemmen en samenwerken, dan kán het gebeuren dat ze - onbedoeld, op *oblique* wijze – elkaars en eigen morele en sociale talenten ontdekken en ontwikkelen.

Maar dan raken we pas op het spoor van het echte probleem: al die maatschappelijke functies, die materie en motief voor ontmoeting zouden kunnen vormen, zijn in de afgelopen decennia overgedragen aan c.q. overgenomen door structuren van markt, staat en bureaucratie. Er is nauwelijks nog oefenruimte waarin mensen leren verantwoordelijkheid te dragen en conflicten te hanteren.

Zo doemt het beeld op van een bijna ondoenlijk grote uitdaging. Een begin zou zijn dat de overheid maatschappelijke functies waar mogelijk terugbrengt van markt en staat naar de burgersamenleving. Dat zou een complete herinrichting zijn van denken en doen van de overheid; de departementale silo's worden opgebroken, bestuur en beleid worden gedecentraliseerd, gerelokaliseerd....

In deze leegte keert terug wat Carl Schmitt voorzag: de roep om politieke eenheid, homogeniteit, besluitvaardigheid en leiderschap. Niet als ideologie, maar als noodzaak.

Dat autoritaire ordeningen vandaag aantrekkelijk lijken — en door sommigen als realistischer en zelfs menselijker worden beschouwd — is geen vergissing, maar wijst op wat verloren ging, of misschien zelfs altijd een illusie is geweest: de morele en sociale infrastructuur die vrijheid kan schragen.

Cor van Beuningen,
Oegstgeest, december 2025